

ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРИ ПРАВОСЛАВНОГО ЖІНОЧОГО ЧЕРНЕЦТВА

Анотація: У статті православне жіноче чернецтво розглядається як явище культури. Встановлено, що православна монастирська культура є сферою життя церкви й суспільства, в якій жіноче й чоловіче зрівнюються, зберігаючи водночас свою специфіку.

Ключові слова: монастирська культура, православ'я, жіноче чернецтво, чоловічий монастир, жіночий монастир.

Анотация. В статье православное женское монашество рассматривается как явление культуры. Установлено, что православная монастырская культура является сферой жизни Церкви и общества, в которой

женское и мужское уравниваются, сохраняя одновременно свою специфику.

Ключевые слова: монастырская культура, православие, женское монашество, мужской монастырь, женский монастырь.

Summary. In the article the Orthodox female monasticism is seen as a cultural phenomenon. It is revealed that the Orthodox monastic culture is a sphere of life of the Church and society, where male and female are equalized, while retaining its specificity.

Key words: monastic culture, Orthodoxy, women's monasticism, monastery, nunnery.

Православна монастирська культура на сьогодні є одним із феноменів, що привертає увагу дедалі ширшого кола дослідників. **Актуальність** цієї теми пов'язана з відродженням релігії й зростанням кількості монастирів, насамперед, в ареалі поширення східного християнства, з необхідністю взаємодії між обителями, що живуть за ортодоксальними принципами, і сучасним суспільством. Разом з тим, під “монастирем” і “монастирською культурою” мається на увазі більшою мірою чоловіче чернецтво, а особливості жіночих монастирів виявляються менш вивченими.

Увагу дослідників теми жіночого чернецтва, наприклад, привертають прояви жіночої релігійності в цілому, безвідносно до певної конфесії. Вони відзначають високу релігійність жінок, неабиякий рівень інтенсивності релігійних переживань, що пов'язано із психоемоційним і фізіологічним станом жінки. Відзначається також віра жінок у магічну силу обрядів і загальна міфологічність жіночого ставлення до релігії [14].

Жіноча релігійність вивчається в контексті гендерних досліджень, в яких особлива увага приділяється питанню статусу жінок у релігійних громадах. Найчастіше цей статус оцінюється як недостатній і, на думку радикальних спостерігачів, образливий для жінок.

Що стосується досліджень безпосередньо чернецтва, то історичний аспект виникнення й існування жіночих монастирів (поряд із чоловічими) розглянуто у роботах П. М. Зирянова [4], І. К. Смолича [17], Н. В. Синициної та ін. [10]. Жіноче чернецтво крізь призму долі і життій його представниць вивчали у своїх роботах черниця Таїсія [18] і архімандрит Георгій (Тертишніков) [1].

Про актуальність зазначеної теми свідчить і духовно-науковий симпозіум, що відбувся 1—4 вересня 2011 р. і був присвячений жіночому чернецтву [3]. Місцем його проведення став сербський жіночий монастир Жича, що має 800-літню історію.

У симпозіумі взяли участь представники помісних церков Греції, Сербії, Росії, Франції, Грузії, Румунії, Сирії та інших країн. Серед питань, що піднімалися на симпозіумі, були такі проблемні ситуації, як:

- взаємодія та ієрархічна супідлеглість ігумені та духівника-священнослужителя жіночого монастиря;
- пастирська роль жіночого чернецтва в Церкві;
- взаємодія ігумені жіночого монастиря та єпископа;
- духовні підстави, на яких засновуються жіночі монастирі;

- наявність особливостей богослужбового життя в жіночому монастирі;
- внутрішнє життя жіночого монастиря та ін. [3].

Існує ряд сучасних дисертаційних робіт, присвячених розглянутій тематиці. Наприклад, Л. В. Куришова [9] вивчає своєрідність культурних традицій жіночих монастирів Росії й на прикладі обителів Волгоградської області робить висновок про визначальну роль соціально-благоїдній діяльності в жіночих монастирях регіону.

У докторській дисертації О. В. Кириченка [7] розглянуто історію жіночих монастирів у Росії XIX — середини XX століть крізь призму поняття “подвижництво”. На думку автора, “подвижництво — релігійний (православний) і соціокультурний феномен, що виник у Росії на ґрунті масового навернення православних жінок до ранньохристиянських ідеалів святості й суворого духовного життя, що вилився у створення численних громад і спільнот жительних монастирів, що й проіснував з початку XIX до середини XX ст.” [7]. Визнаючи факт дуже бурхливого розвитку жіночих монастирів у зазначений час у Російській імперії, разом з тим зауважимо, що подвижництво як явище можна віднести до всіх монастирів усіх часів (похідне від “подвиг” — “подвизатися” — популярне поняття чернечого лексикону). Подвижництво є рисою чернечого життя загалом, має різні форми вираження й не може бути віднесене тільки до жіночих монастирів певного регіону й періоду.

Таким чином, в наявній літературі найбільш популярними є історичний і життєвий аспекти вивчення жіночих монастирів. Однак як явище культури жіноче чернецтво практично не розглядалося. У зв'язку із цим, *метою* цієї статті є виявлення наявності (або відсутності) специфіки жіночих монастирів як явища монастирської культури.

З погляду православ'я жінка не є якоюсь вторинною стосовно чоловіка істотою. Біблійна розповідь про створення жінки з ребра чоловіка трактується сучасними богословами в такий спосіб: “Давньоєврейське слово “риб” не обов'язково має значення “ребро”, воно може мати значення “бік, сторона”. Тут <...>

розкривається думка про те, що людська природа поділена на дві взаємодоповнювані частини” [2, 63].

Згідно із православним вченням, не тільки людина є образом Бога, а й людське суспільство за своєю суттю втілює ту саму ідею, яка закладена в Трійці: різні особистості-іпостасі об'єднані своєю духовністю-сутністю. “Таким чином, поділ статей відбувається з єдиною метою: задовольнити потреби в спілкуванні” [2, 63], а також “щоб тотожність ества показати” [8]. Чоловік і жінка розуміються як істоти не однакові, але такі, що мають рівну гідність. Наприклад, часто на іконі Св. Трійці Старозавітної зображено три ангели-юнаки, але відомі й ангели у вигляді жінок [11, 25].

Значна роль жінок у хрещенні Грузії (насамперед Св. Ніно) і поширенні в країні нової віри привела до нетрадиційних династичних рішень — вінчання на царство жінки (цариці Тамари). Якщо жінка може бути проповідницею християнства, отже, вона може бути й царицею [13, 5].

У клірі (штаті) собору Святої Софії в Константинополі за часів імператора Юстиніана було 40 дияконіс [5, 700]. “Дияконіси обиралися з числа благочестивих дів або вдів. <...> вони готували жінок до хрещення, допомагали єпископові при хрещенні жінок, проводили з жінками катехізичні бесіди, стежили за поведінкою жінок у церкві” [5, 701].

У практиці Російської держави під час церемонії вінчання на царство імператриці (так само, як й імператори) входили до вівтаря через царські врата й, беручи чашу в руки, причащалися за чином священнослужителів, надпиваючи безпосередньо з чаші. Так були короновані Анна Іоаннівна (1730 рік), Єлизавета Петрівна (1742 рік) і Катерина II (1762 рік) [6, 77].

Саме собою явище жіночого чернецтва можна розглядати як реалізацію тези про рівну гідність чоловіків і жінок у християнстві. Жіночий аскетизм і жіночі монастирі виникають одночасно із чоловічими. Так, рідна сестра відомого влаштовувача спільнот жительних монастирів св. Пахомія, Марія, була ігуменею ним же заснованого жіночого монастиря. Управляла жіночим монастирем і

Мокрина, рідна сестра св. Василя Великого. Фундаторкою пустельного спільножителства для дів і вдів вважається черниця Синклітікія [15, 118].

На думку професора О. І. Сидорова, в III столітті жіноче чернецтво випереджало чоловіче [15, 50]. “<...> Св. Афанасій (Олександрійський. — О. С.) особливу увагу приділяв жіночому чернецтву (або, точніше, “жіночому аскетизму”), що мало велике значення в ту епоху” [15, 26—27].

Починаючи з IV і V століть одяг ченців і черниць практично не відрізнявся. (Сам цей одяг походить від “палії” — плаща, який носили філософи. Запозичення його ченцями повинне було символізувати, що чернецтво, а не антична філософія, є справжнім любомудрієм [15, 40]). Унаслідок цього черницям навіть інкримінувалося одягання в чоловічий одяг [15, 40]. “Палладій зазначав, що одяг черниць був таким самим, як у ченців, крім мілотів, тобто черниці носили лляні хітони, тоді як ченці — мілоти з білої цапиної шкіри. На чреслах у них були шкіряні пояси. На голові носили кукуль-хустку з вишитим хрестом” [3].

Рівність стосувалася й монастирського статуту: “У жіночій монастирі діяли ті самі правила, які преподобний Антоній установив для чоловічих монастирів” [3]. Стан дівочтва визнавався в чернецтві бажаним для обох статей. Не було відмінностей й у сфері богослужбового життя жіночих і чоловічих монастирів [3].

Разом з тим, можна відзначити наявність певної специфіки організації жіночих монастирів, що продиктована особливостями психології, фізіології й культурної ролі жінок.

Наприклад, у жіночому монастирі часто визнається за необхідне наявність охорони: “Монастир (Новодівичий, Москва. — О. С.) набув постійної охорони (в 1616 р. — 100 стрільців, в 1618-му — 350 ратних людей). Монастирський статут не дозволяв стрільцям перебувати в жіночій обителі. Для проходу варті на стіни фортеці використовувалися в’їзні арки в круглих вежах” [12, 6].

А. Я. Гуревич зазначає такі особливості, властиві західноєвропейському жіночому чернецтву, які деякою мірою можна віднести й до

чернецтва православного: “воно із самого початку тісно було пов’язане з уявленнями про значущість невинності, що, вподібнюючи діву ангелам, непорочній Марії, надавала їй перевагу перед чоловіками в досягненні спасіння. Жіночому чернецтву ставилася за необхідне ще більш щільна закритість від зовнішнього світу, покликана гарантувати дорогоцінний дарунок цнотливості й непорочність шлюбу із Всевишнім. <...> Черницям була запропонована сувора осілість, вони <...> не могли займатися пастирським служінням, а також збирати милостиню” [16, 330—331].

Крім того, жіночі монастирі перебували під керуванням старця, ченця, який міг бути і засновником жіночого монастиря, і його “куратором”, авторитетною людиною, до якої звертаються за порадою. Так, настоятелі Афонського грецького монастиря Симонопетра — старці Ієронім (настоятель із 1920 по 1931 роки) і Еміліан (з 1973 по 2000 роки) брали під своє духовне керівництво черниць або жінок, що бажали ними стати; серед цих жінок є 15 ігумень сучасних монастирів [3]. Така практика, коли старець засновує й курує і чоловічий, і жіночий монастирі, існує з часу виникнення чернецтва. Ставлення старця (і загалом — чоловічого монастиря) до жіночого монастиря трактується не за типом панування-підпорядкування, а як заступництво, турбота, захист, ставлення, яке “забезпечує”, а не “контролює”. Саме такі відносини існують між афонським монастирем Симонопетра й заснованим ним на своєму подвір’ї жіночим монастирем Ормілія: “У статуті монастиря Ормілія зазначено зовсім ясно, що священна обитель Симонопетра визнає індивідуальність священного монастиря Ормілія, якому надає право бути незалежним і самокерованим” [3].

Один із сучасних ієрархів Грецької Православної Церкви митрополит Месогеї й Лавреотики Миколай так визначив відмінність жіночого монастиря від чоловічого:

- у жіночому чернецтві немає крайнощів подвижницького, відлюдницького життя або вони є винятками;
- головний вид жіночого чернецтва — гуртожиток;

- відмінності жіночого чернецтва продиктовані анатомічними, фізіологічними, біологічними відмінностями жіночого організму;

- жіноча природа влаштована так, що повинна сприймати, щоб знайти повноту, звідси — прагнення до союзу, спілкування, інтересів іншого;

- для жінок є властивим особливе сприйняття часу (яке походить від налаштованості на очікування), що виражається в довготерпінні, психологічній витривалості, “вона мириться з часом, <...> усе, що вона робить, повинно бути тривалим” [3].

Разом з тим, митрополит Миколай зазначив і наявність специфічних недоліків жіночого чернецтва, що походять, як і переваги, від особливостей жіночої природи. Він говорить про надмірну чуттєвість, заздрість, прагнення порівнювати себе з іншими, почуття переваги над іншими, зміну світосприймання через чуттєвість, а також хворобливу прихильність до духівника. “Створюється таке приховано-еротичне сприйняття, тобто любов виключно природного, людського, егоцентричного характеру. Така любов до духівника полягає в тому, що ми прагнемо, щоб духівник займався нами, пестив би наші почуття, і починаються плітки” [3]. Митрополит також погоджується з висловлюванням іншого духівника, що “один жіночий монастир стомлює його більше, ніж десять чоловічих” [3].

Крім зазначених характеристик, неодмінною умовою існування жіночого монастиря є присутність священника-чоловіка, який служить добове коло богослужінь і приймає сповідь у насельниць.

Існування двох “центрів” — ігумені та священника-духівника — в одній чернечій громаді здатне породжувати неприємні колізії відносин і у разі найгіршого розвитку подій призводити до руйнівного двовладдя. Тож питання взаємин ігумені-настоятельки й старця-духівника було особливим чином розглянуте на духовно-науковому симпозіумі в Жичі. Його учасники з канонічних позицій і на підставі православного переказу одностайно висловилися за безумовну першість ігумені у праві керування монастирем.

Ця безумовна першість ігумені в жіночому

монастирі виражається в таких основних положеннях:

- ігуменя — духовна мати, а духівник — не “батько” громади, а помічник ігумені;

- роль духівника насамперед — це роль “смиренного виконавця таїнств”;

- якщо між ігуменею і духівником виникають суперечки — він повинен піти із цього монастиря;

- у монастирі повинен бути тільки один авторитет — ігуменя;

- духівник не повинен вчиняти ніяких заходів, якщо те йому не доручила особисто ігуменя;

- у сестер не повинно бути думок і секретів, які вони відкривають духівникові, але не відкривають ігумені;

- потрібно знайти можливість, щоб сестри сповідалися духівникові в присутності ігумені;

- сповідь священникові не заміняє одкровення помислів ігумені як духовній матері;

- жінка схильна відчувати потребу в більшій близькості й більш теплих відносинах, ніж чоловік, що й може забезпечити ігуменя, а не священник;

- якщо черниці регулярно сповідують свої помисли ігумені, немає необхідності в частій сповіді у священника;

- священник не має права давати поради черницям стосовно того, яким повинне бути їхнє щоденне духовне правило й духовне читання. Цей порядок установлює ігуменя;

- роль ігумені — духовне керівництво й організація повсякденного життя монастиря;

- священнослужителю-духівникові краще взагалі “триматися подалі” від своїх сестер і здійснювати своє наставництво через листування [3].

Таким чином, якщо розуміти під взаєминами ігумені й священника погляд на співвідношення “жіночого” і “чоловічого” у православній церкві, то можна відзначити їхню певну рівність.

Єдиновладдя чоловіка (ігумена) у чоловічому монастирі відповідає єдиновладдю жінки (ігумені), відповідно, у жіночому. “<...> те, що діє в чоловічому монастирі відносно ігумена, має силу й для жіночого стосовно ігумені

ні, яка є образом Христа. Церква засвоїла для себе погляд: немає чоловічої статі, ні жіночої (Гал. 3, 28), але тільки ангели Божі (Мк. 12, 25), як і в Царстві Небесному” [3].

Жіночі монастирі, незважаючи на відсутність у православ'ї можливості жінці бути священиком, беруть участь у пастирському служінні Церкви. Ця діяльність прослідковується в такому:

1) чернечий спосіб життя жінок є прикладом для мирян;

2) своєю молитвою ченці, зокрема й жінки, підтримують мирян;

3) уклад монастирів (зокрема жіночих) здатний впливати на ціннісну орієнтацію мирян, пробуджувати їхнє духовне життя, сприяти внутрішньому зосередженню на “єдиному на потребу”;

4) чернець (черниця) — найкращі психологи, які самі страждали, чимало чого навчилися й можуть зрозуміти інших [3].

Жіночі монастирі, на думку Еміліана, ігумена афонського монастиря Симонопетра, створюються на таких засадах:

1) наявність старця — ктитора й піклувальника — із чоловічого монастиря;

2) необхідність внутрішнього керування (і самоврядування) жіночого монастиря: “там, де зникли самоврядування й незалежність, швидко пропадає й чернече життя”;

3) потреба в неординарній особистості в особі ігумена як “духовної матері”;

4) традиції аскетичного напрямку думок і розумного діяння в монастирі;

5) збори сестринства, які проводить ігумена, а іноді й старець, на яких тлумачиться Слово Боже;

6) виховання сестер словом і прикладом; воно повинне бути спрямоване на особистість, а не на “індивідуума”;

7) пристосування: “Повага до особистості й зміна внутрішнього світу сучасної людини привели старця Еміліана до думки, що необхідно трохи пристосувати чернече життя до сучасних умов. <...> Старець шукав пристосування <...> у режимі дня <...> щоб не знищувати особистість. <...> Освіта повинна сприяти людині, слухняність не повинна знищувати власний вибір і волю” [3].

Таким чином, про наявність специфіки жіночих монастирів порівняно з чоловічими можна зробити такі висновки:

- богослужбова практика жіночих обителей однакова із чоловічими (як деякі особливості можна назвати наявність жіночого хору, іподияконів-жінок й одруженого священика (у синодальний період у Російській імперії));

- організація побуту жіночих монастирів є залежною від жіночої фізіології (наприклад, необхідність охорони, підвищений рівень закритості);

- соціальна робота, здійснювана жіночими монастирями, залежить від культури й соціального замовлення певного історичного періоду (наприклад, рукоділля завжди визнавалося жіночим заняттям і завжди було в монастирях; в XIX — на початку XX століття соціальна роль жінки полягала в можливості бути вчителькою й лікарем — при жіночих монастирях з'являються школи, притулки, богадільні; сучасні черниці, крім вищезазначеного, керують дитячими театрами, пишуть ікони, роблять літературні переклади з давніх і сучасних мов, створюють комп'ютерні програми та інтернет-сайти.

Водночас жіноче православне чернецтво не має свого Афона — чернечої республіки світового значення. Жіночі монастирі дають приклади обителей, які населяють лише незаймані (Дивееве, за задумом прп. Серафима Саровського), чого немає серед чоловічих монастирів. У чоловічих монастирях священство виникає із середовища самого братерства, священнослужитель обов'язково є ченцем. У жіночих — священик запрошується у монастир і походить із середовища “білого духівництва” (тобто є одруженим). У зв'язку з цим у чоловічих монастирях поширено почуття поваги до ієромонаха, священика, що стоїть вище, ніж рядовий чернець. А в жіночих (згідно із зауваженням А. Кураєва) у черниць іноді виникає почуття переваги над одруженим священиком. Серед чоловічих монастирів більш чітко вирізняються типи, орієнтовані на соціальну роботу або споглядальне життя. У жіночих монастирях такі типи виокремити складніше. Саме чоловічі монастирі породили численні аскетичні практики; жіночі обители

більш відомі своїм самозреченням на ниві соціальної діяльності.

Ці відмінності проте не спростовують тези, яка була виголошена на симпозіумі в монастирі Жича: “у Церкві немає жодної відмінності в гідності між чоловічим і жіночим. І право, яке має жінка в Церкві, виникає не з її потреби бути рівноправною із чоловіками, це просто дарунок, який Бог дає кожній особистості, кожному образу Божому. Тим самим немає істотної відмінності між природою життя чер-

ниці або ченця. Немає чоловічої статі та жіночої, як говорить апостол Павло” [3].

Таким чином, неможливість жінці бути священником компенсується чільною роллю ігумені в жіночому монастирі, чим забезпечується рівність статей. Отже, православна монастирська культура є сферою життя Церкви й суспільства, де жіноче й чоловіче зрівнюються, зберігаючи при цьому свою біологічну специфіку.

Література:

1. Георгий (Тертышников). Женское монашество в России XVII—XIX веков / Георгий (Тертышников), архимандрит // Альфа и Омега. — 1999. — № 2 (20). — С.188—195.
2. Давыденков О. Догматическое богословие: [Курс лекций] / Олег Давыденков, иерей. — М.: Православный Свято-Тихоновский Богословский институт, 1997. — 292 с.
3. Женское монашество. Материалы симпозиума. 1-4 сентября 2011 года, Сербия, монастырь Жича [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.sestry.ru/church/content/symposium/index>
4. Зырянов П. Н. Русские монастыри и монашество в XIX и начале XX века // П.Н.Зырянов. — М.: Вербум-М, 2002. — 320 с.
5. Иларион (Алфеев). Православие. В 2 т. / Иларион Алфеев, епископ. — М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2008. — Т.1 — 864 с.
6. Иларион (Алфеев). Православие. В 2-х т. / Иларион Алфеев, епископ. — М.: Изд-во Сретенского монастыря, Т.2. — 2009. — 976 с.
7. Кириченко О. В. Женское православное подвижничество в России (XIX середина XX в.): автореф. дис. докт. истор. наук: спец. 07.00.07 “этнография, этнология, антропология” / Олег Викторович Кириченко. — М., 2011. — 38 с.
8. Кураев А. Церковь в мире людей [Электронный ресурс] / Андрей Кураев, диакон. — Режим доступа: <http://utoli-pechali.ru/content/books/kuraev/cerkov.htm>
9. Курышова Л. В. Женские монастыри России: своеобразие культурных традиций (на примере монастырей Волгоградской области): автореф. дис. кандидата истор. наук / Людмила Вениаминовна Курышова. — Волгоград, 2010. — 27 с.
10. Монашество и монастыри в России. XI—XX века: Исторические очерки / [Отв. Ред. Н.В.Синицына]; Ин-т российской истории. — М.: Наука, 2002. — 346 с.
11. Православные монастыри. Путешествие по святым местам / [авт. текста А. Сорокин]. — 2009. — № 4. — 32 с.
12. Православные монастыри. Путешествие по святым местам / [авт. текста Н. Горлова]. — 2009. — № 23. — 32 с.
13. Православные монастыри. Путешествие по святым местам / [авт. текста А. Сорокин]. — 2009. — № 49. — 32 с.
14. Рязанова С. В. Феномен женской религиозности в постсоветском обществе (региональный срез) [Электронный ресурс] / С. В. Рязанова, А. В. Михалева. — Пермь, 2011. — Режим доступа: <http://religious-life.ru/2011/03/zhenskaya-religioznost-kak-spetsificheskii-fenomen/>
15. Сидоров А. И. У истоков культуры святости: Памятники древнецерковной аскетической и монашеской письменности / А.И.Сидоров. — М.: Паломник, “Сибирская благовонница”, 2002. — 480 с.
16. Словарь средневековой культуры / под ред. А. Я. Гуревича. — М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2003. — 632 с. (Серия “Summa culturologiae”).
17. Смолич И. К. Русское монашество 988-1917: Жизнь и учение старцев: Приложение к “Истории Русской Церкви”. — М.: Церковно-научный центр “Православная энциклопедия”, 1999. — 607 с.
18. Таисия. Русское православное женское монашество / Таисия, монахиня. — М.: Изд-во Белорусского экзархата, 2006. — 287 с.